

BORUS GYÖRGY

Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele

1688. november 5-én Orániai Vilmos, az Egyesült Tartományok helytartója mintegy ötszáz hajójával sikeresen partot ért a délnyugat-angliai Torbaynál. A herceg igen kockázatos vállalkozása minden várakozást felülmúlt. II. Jakab király hadserege november 23-án ellenállás nélkül visszavonult, a következő hónap végén pedig a teljesen demoralizált uralkodó családjával együtt Franciaországba menekült. Két hónappal később a parlament az orániai herceget és feleségét – Jakab protestáns lányát – III. Vilmos és II. Mária néven társuralkodókká választotta. Ezen eseményeket nevezük hagyományosan dicsőséges forradalomnak.

Az 1688–1689-es eseményeknek egyaránt voltak fontos bel- és külpolitikai okai, Orániai Vilmos katonai beavatkozása nélkül azonban II. Jakab detronizálására és az azt követő összeurópai jelentőségű változásokra nem került volna sor. Vilmos intervenciójának számos feltétele volt. Ezek egyike az angol közvélemény megváltozása kellett, hogy legyen, hiszen az angol lakosság erős katolikus- és franciaellenessége nélkül Vilmos aligha járhatott volna sikerrel. A közvélemény átalakulásának részben külpolitikai okai voltak, amelyeket 1672–1673 tájékán kell keresnünk.

A dicsőséges forradalmat közel háromszáz éven át rövid távú belpolitikai okokra vezették vissza. A klasszikus whig történetírók – Thomas Babington Macaulay, George Macaulay Trevelyan, William Edward Hartpole Lecky – a katolikus II. Jakabot (1685–1688) tették felelőssé mindenért. A Magyarországon szinte teljesen feldolgozatlan téma brit és holland kutatói – John Carswell, John Miller, Geoffrey Holmes, Jonathan Israel, William Speck, Ronald Hutton, Wouter Troost – már három–négy évtizede azt hangsúlyozzák, hogy a forradalom okait elsősorban (de nem kizárólagosan) a Brit-szigeteken kívül kell keresnünk, ugyanakkor nemigen veszik a fáradságot, hogy Anglia, Franciaország és az Egyesült Tartományok kapcsolatait az 1660-as évekre visszanyúlóan részletesen megvizsgálják.¹ Azt

---

¹ Macaulay, Thomas Babington: *The History of England from the Accession of James II.* London, 1934.; Trevelyan, G. M.: *The English Revolution, 1688–1689.* Oxford, 1938.; Lecky, W. E. H.: *A History of England in the Eighteenth Century.* London, 1907.; Carswell, John: *Descent on England: a Study of the English Revolution of 1688 and its European Background.* New York, 1969.; Miller, John: *James II: A Study in Kingship.* London, 1978.; Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power: Late Stuart and Early Georgian Britain, 1660–1722.* London–New York, 1995.; Israel, Jonathan I.: *The Dutch Role in the Glorious Revolution.* In: idem. (szerk.): *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its World Impact.* Cambridge, 1991.; Speck, William: *Reluctant Revolutionaries: Englishmen and the Revolution of 1688.* Oxford, 1989.; Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland.* Oxford, 1989.; Troost, Wouter: *William III, Brandenburg, and the Construction of the Anti-French Coalition, 1672–88.* In: Jonathan I. Israel (szerk.): *The Anglo-Dutch Moment. A dicsőséges forradalom egyetlen viszo-*

már a whig történetírók is világosan látták, hogy a forradalom legfontosabb belpolitikai oka a katolicizmustól való félelem volt, de nem ismerték fel, hogy ez az érzés elsősorban II. Károly (1660–1685) meggondolatlan külpolitikája miatt tört újra felszínre az angol polgárháború és az interregnum nyomán kialakult, puritánoktól való rettegés évtizedeit követően. 1673-ban az első angol–holland háború (1652–1654) óta tartó hollandellenességet francia- és katolikusellenesség váltotta fel. Az alábbiakban tehát az 1673-as fordulatot és az ahhoz vezető utat kell részletesen megvizsgálnunk.

A második angol–holland háborút (1665–1667) – csakúgy, mint az elsőt – az angol fél provokálta. II. Károly engedett a parlamentben domináns anglikán royalisták nyomásának, remélvén, hogy egy sikeres háborúval a korona anyagi helyzetén is javíthat. A háborúnak váratlan esemény vetett véget. A gyors békekötést – amellet, hogy a háború az angolokat és a hollandokat egyaránt kimerítette, és összességében mindkét fél számára kedvezőtlenül alakult – Franciaország agresszív külpolitikája tette szükségessé. A franciák holland szövetségeseiknek csak minimális katonai segítséget nyújtottak, és titokban Spanyol-Németalföld lerohanására készültek fel, amelyet XIV. Lajos mondvaszínált indokkal saját feleségének követelt. Miután Lajos apósa, IV. Fülöp spanyol király meghalt, a franciák megindították a támadást.²

A hollandok attól rettegtek, hogy Franciaország teljesen bekebelezi a Spanyol-Németalföldet, az Egyesült Tartományok közvetlen, fenyegető szomszédjává válik, és újra felvirágoztatja a korábban nagy rivális Antwerpen városát. Az angolok, akik számára mindig is elsődleges szempont volt, hogy a hozzájuk legközelebb eső kontinentális területek semleges vagy baráti kézben legyenek, szintén megrettentek a francia ambícióktól. A békekötésre 1667 júliusában került sor. 1668 januárjában aztán megszületett Anglia, az Egyesült Tartományok és Svédország hármasszövetsége is. A felek megállapodtak, hogy közvetítőként lépnek fel Franciaország és Spanyolország között, és erőfeszítéseket tesznek a háború lezárása érdekében. Franciaország megtarthatja 1667-es hódításainak egy részét, de korántsem mindent. Amennyiben Franciaország ezt nem lenne hajlandó elfogadni, Anglia és az Egyesült Tartományok közösen háborút indít ellene, hogy rákényszerítse a korábbi határok helyreállítására. Ez utóbbit már a szerződéshez csatolt titkos záradékokban mondták ki.³

A franciákat igen érzékenyen érintette a hármasszövetség létrejötte és különösen Johan de Witt⁴ árulása. De Witt korábban azt próbálta elhíttetni a franciákkal, hogy a hármasszövetség valójában Spanyolországra kívánt nyomást gyakorolni a mielőbbi megállapodás érdekében. A főpenzionárius és az egész Egyesült Tartományok nagy szerencsétlenségére a franciák február második felében tudomást szereztek a hármasszövetség szerződésének titkos cikkeleiről, majd megtudták azok pontos tartalmát is. A titkot az angolok adták ki Ruvigny-nak, Franciaország londoni nagykövetének, valószínűleg azzal a szándék-

---

viszonylag részletes magyar nyelvű leírása Szántó György Tibor népszerű történelmi munkájában olvasható: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest, 2000. 367–429.

² Brabant tartomány szokásjoga szerint az első házasságból származó leánygyermek az öröklés terén előnyt élveztek a második házasságból való fiúgyermekkel szemben. XIV. Lajos azzal érvelt, hogy ezen törvény alapján felesége, Mária Terézia – aki Fülöp első házasságából származott – volt a dél-németalföldi területek jogos örököse, és nem II. Károly, akinek Fülöp második felesége adott életet.

³ Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power*. London–New York, 1995. 434.

⁴ Johan de Witt főpenzionárius, a holland Republikánus Párt vezetője, 1650 novemberében, II. Vilmos herceg halálát követően került hatalomra. Vilmos fia, az Orániai herceg csupán néhánynapos csecsemő volt apja halálakor, így elkezdődött az Egyesült Tartományok történetének első „helytartónélküli időszak”-a (1650–1672).

kal, hogy végleg elvágják a Franciaországot Hollandiához fűző baráti szálakat. Rendkívüli jelentőségű ez a momentum a későbbi fejlemények szempontjából, beleértve az angol-holland forradalmat is. XIV. Lajos nemcsak arra jött rá, hogy először az Egyesült Tartományok ellenállását kell megtörnie, ha meg akarja szerezni a Spanyol-Németalföldet, de arra is, hogy a hármas szövetséggel egy hatalmas franciaellenes koalíció alapjai teremthetők meg. A két jelentős tengeri hatalom összefogása nagy stratégiai problémát jelentett Franciaország számára. Nem számíthatott sikerre a kontinensen, ha energiáit meg kellett osztania az egyszerre vívott szárazföldi és tengeri hadjáratok között.⁵ Ezen új veszély kialakulásáért XIV. Lajos személyesen Johan de Wittet okolta. Meggyőződése volt, hogy a hármas szövetség az ő műve volt. Az elkövetkező négy évet ezért az Egyesült Tartományok elleni büntetőhadjáratra való felkészüléssel töltötte, és közben mindent elkövetett, hogy aláaknázza a hármas szövetséget.⁶

Lássuk ezek után a hármas szövetség létrejötte utáni angol diplomácia lényegét. 1668 májusát követően II. Károly és első minisztere, Arlington grófja külpolitikai irányvonala eltért egymástól.⁷ Arlington a hármas szövetséget akarta megerősíteni, míg Károly abban bízott, hogy a diplomáciai sikerektől megerősödve kedvező alkupozícióba kerül XIV. Lajossal szemben. Fontos tudnunk, hogy Károly egy senki által sem ellenőrizhető, titkos diplomáciai csatornával is rendelkezett Párizsban élő húgán, Henriettán keresztül, aki XIV. Lajos öccsének, az orléans-i hercegnek a felesége volt. 1669 márciusában Károly titkos tárgyalásokat kezdeményezett a francia királlyal.

Károly indítványát bizalmasa, a katolikus Arundel gróf vitte Párizsba. Az angol uralkodó kész volt véd- és dacsövetséget kötni Franciaországgal, amennyiben Anglia háború esetén katonai és anyagi támogatást kap, nem kell kilépnie a hármas szövetségből, és Franciaország nem növeli tovább hadihajói számát. Károly a hollandok elleni közös fellépésről nem tett említést, viszont megígérte, hogy 200 000 font fejében (ami pozíciói megerősítéséhez kellett) nyíltan áttér a katolikus hitre. Ezek elfogadása esetén tehát Károly kétkulacsos külpolitikája nagyfokú biztonságot és igen szabad mozgásteret biztosított volna Anglia számára.⁸ Csak találgatni tudunk viszont, hogy mi lehetett Károly valódi szándéka a katolikus hitre való áttérés ígéréssel. Károly katolikus hite valószínűleg távolról sem volt olyan mély és őszinte, mint Jakabé. A király csupán eszközként használta a katolicizmust. Ez volt az, amivel XIV. Lajoshoz igazán közel lehetett kerülni, s amivel nehéz anyagi helyzetén javítani tudott. Végül, de nem utolsó sorban, Károly ezzel tudta egyértelművé tenni Arlington számára, hogy hajthatatlan a XIV. Lajossal kötendő titkos szerződés kérdésében.⁹

Arlington nélkülözhetetlen volt. A tárgyalásokat titokban kellett tartani, az első miniszter elől azonban nemigen lehetett és nem is volt ajánlatos eltitkolni azokat. Arlington franciaellenessége annyira közismert volt, hogy leváltása egyértelművé tette volna a király

⁵ Kennedy, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna. Budapest, 1992. 85–86.

⁶ Rowen, Herbert H.: *John de Witt and the Triple Alliance*. *The Journal of Modern History*, vol. 26. (1954) no. 1. 11–14.

⁷ Henry Bennet, Arlington grófja már 1662 óta miniszter (*Secretary of State*) volt. 1668 és 1670 között egyértelműen a legbefolyásosabb politikus. Arlington protezsáltjai foglalták el a legfontosabb nagyköveti és államtitkári pozíciókat.

⁸ Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland*. Oxford, 1989. 264.; Hutton, Ronald: *The Making of the Secret Treaty of Dover, 1668–1670*. *The Historical Journal*, vol. (1986) no. 301.

⁹ Lee, Maurice D. Jr.: *The Earl of Arlington and the Treaty of Dover*. *The Journal of British Studies*, vol. 1. (1961) no. 64–65.

külpolitikai irányváltását. Magát Arlingtont kellett rávenni arra, hogy a megállapodást megkösse.¹⁰

XIV. Lajos Károly márciusi kezdeményezésére reagálva kifejtette: üdvözlí az angol király vallási meggyőződését és terveit, egy éven át nem építet újabb hadihajókat, felfüggeszti a hollandokkal folyó tárgyalásokat, viszont ragaszkodik a hollandok elleni közös fellépéshez.¹¹ A tárgyalások elhúzódásának ez utóbbi követelés volt az egyik oka. A másik pedig, hogy Arlington ugyan beadta a derekát, és maga irányította a tárgyalásokat, ám úgy tűnik, mindent elkövetett annak érdekében, hogy azok ne vezessenek eredményre.

II. Károly márciusban elbocsátotta Ormonde herceget, Írország kormányzóját. Ormonde Arlington jó barátja volt, így az első miniszter a király lépését valószínűleg figyelmeztetésnek vette. Belátta, hogy nem ajánlatos szembehelyezkednie uralkodója akaratával. Ugyanakkor minden bizonnyal azt is felismerte, hogy Károly vallásos fogadkozását nem kell igazán komolyan venni, viszont taktikai eszközként remekül felhasználható. Amikor az év végén a franciák tárgyalni kezdtek a hollandokkal, Arlington és Károly lépéskényszerbe kerültek. A francia–holland kiegyezést mindenképpen meg kellett előzni. Az új angol–francia szerződéstervezetben a hollandok elleni háború feltételeként az angolok nem kevesebb, mint egymillió fontot kértek előre, valamint további 600 000 fontot évente, amíg a háború tart. Kikötötték egyúttal, hogy a háborúra csak Károly katolikus hitre való áttérését követően kerülhet sor. Ennek idejét nem határozták meg, de az azért járó 200 000 fontot a szerződés megkötését követő hat hónapon belül kérték. Arlington azt remélte, hogy ezzel a zseniálisnak látszó taktikai húzással a háború elodázható és végső soron elkerülhető is lesz.¹²

Miután Károly a felére csökkentette a háborús évekre vonatkozó pénzügyi követeléseit, elhárult a fő akadály a szövetségkötés útjából. A részletek kidolgozását követően a titkos szerződést Doverben írták alá 1670. május 22-én. A találkozót Henrietta testvéri látogatásának álcázták. Az aláírók angol részről Arlington, Clifford, Arundel és Belling¹³ voltak, francia részről pedig Colbert de Croissy nagykövet. A szárazföldi hadműveletek fő terhéért Franciaország vállalta magára, a tengeri harcokét pedig Anglia. A hollandoktól elfoglalt területekből Angliának járt a Scheldt folyó torkolatánál lévő három sziget. Károly ígéretet tett, hogy „amint az országának ügyei lehetővé teszik”, megtér Rómához. XIV. Lajos csak ezt követően dönthetett a közös hadüzenet időpontjáról.¹⁴

Arlington és Károly ügyesnek tűnő, de rövidlátó taktikai elképzelése nem volt bukta-tóktól mentes. Az angol király óriási fegyvert adott XIV. Lajos kezébe azzal, hogy felelőtlenül írásba adta a katolikus hitre való áttérési szándékát. A másik problémát az jelentette, hogy mivel a doveri szerződés annyira titkos volt, hogy még a király öttagú tanácsadói testületének (*Cabal*) nem katolikus tagjai sem tudhattak róla, egy másik, fiktív szerződést is

¹⁰ Lee: *The Earl of Arlington*, 65.

¹¹ Hutton: *The Making of the Secret Treaty of Dover*, 301.

¹² Lee: *The Earl of Arlington*, 65–67.

¹³ A katolikus Thomas Cliffordot II. Károly 1666-ban nevezte ki a kincstár élére. A szintén katolikus és több nyelvet kitűnően beszélő Richard Bellingnek Arlington és Clifford jó hasznát vette a tárgyalások során.

¹⁴ Holmes: *The Making of a Great Power*, 434. David Ogg a szerződés teljes szövegét közli. Ogg, David: *England in the Reign of Charles II*. Oxford, 1967. 344–346.

kötni kellett. Ebben azonban azok a pontok, amelyek lehetővé tették II. Károly számára az események időzítését, már természetesen nem szerepeltek.¹⁵

XIV. Lajos vállalta, hogy részt vesz a színjátékban. Végigtárgyalta Buckinghamgel a doveri szerződés katolikus passzusaitól megfosztott változatát, és mindenki jól szórakozott, amikor a herceg nagy lelkesen hazaérkezett megbízatásából. Némi irritációra adott okot, hogy amikor Károly három be nem avatott minisztere két holland szigettel többet követelt, mint ami a doveri paktumban szerepelt, a király támogatásáról biztosította őket. XIV. Lajos elképedt ezen az arcátlanságon, végül mégis belement ebbe az engedménybe, mire a második szerződés aláírására decemberben sor került. A londoni szerződésben bújtatott formában az a pénzösszeg is szerepelt, ami Károly katolikus hitre való áttérééséért járt. A hollandok elleni közös háború megindítását 1672 tavaszára tűzték ki. XIV. Lajos felvetette, hogy most már valamelyik szerződést tekintsék semmisnek, de Károly erre nem volt hajlandó. Jelentős bizonytalanság forrásává vált az a tény, hogy végül két eltérő tartalmú szerződés is érvényben volt.¹⁶

George Clark szerint „méltóságon aluli, de érthető” volt az, hogy Károly belement a titkos doveri paktumba, ha figyelembe vesszük, milyen pénzügyi nehézségekkel kellett megküzdenie. Az ötlet nem is volt eredeti. Richard Cromwell apja halálát követően szintén a franciákhoz fordult pénzügyi segítségért.¹⁷ A probléma azonban az, hogy II. Károly esetében nem egyszeri, kétségbeesett, elhamarkodott döntésről volt szó. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy Károlyt a személyes, rövidtávú pénzügyi és politikai célok vezérelték és nem a nemzeti érdek, a hatalmi egyensúly külpolitikai elve vagy grandiózus katolikus–abszolutista tervek. Károly túlságosan kényelmes volt ahhoz, hogy ez utóbbit megkísérelje, franciabarát külpolitikája pedig azt bizonyítja, hogy a nemzeti érdek és a hatalmi egyensúly szempontjai hidegen hagyták. Csak akkor képviselte megfelelően országa kereskedelmi és biztonsági érdekeit, ha azok személyes érdekeivel találkoztak. 1669-től kezdve felelőtlen külpolitikát folytatott. Senki sem volt, aki ebben megakadályozhatta volna. A parlament a dicsőséges forradalomig ritkán és rendszertelenül ülésezett, és túl kevés információval rendelkezett ahhoz, hogy ellenőrizni tudta volna a külpolitikai döntéseket. Mi több, az ország alkotmányos hagyományai alapján a parlamentnek ehhez nem is volt joga. Ráadásul II. Károly, mint láthattuk, még a legfontosabb miniszterei elől is képes volt eltitkolni sorsdöntő külpolitikai lépéseit. Az első miniszterek (Arlington, később Danby) saját meggyőződésük ellenére is kénytelenek voltak uralkodójuk elképzeléseit képviselni.¹⁸

1671. március 10-én a parlament két háza baljóslatú petíciót intézett a királyhoz a „pá-pisták veszélyes megerősödésével” kapcsolatban. A dokumentum tíz pontban foglalta össze a jelenség okait. Első helyen említette, hogy Londonban egyre több katolikus és jezsuita fordul meg, „elcsábítva öfelsége jó alattvalóit”. Elpanaszolta, hogy a nagyvárosokban a nagykövetek házai mellett számos kápolna és egyéb misézésre alkalmas hely van, amelyeket az emberek minden korlátozás nélkül látogathatnak. Felhívta a figyelmet a katolikus iskolákra, a „pá-pista katekizmus és más lázító könyvek” nyilvános árusítására, a hivatalno-

---

¹⁵ Lee: *The Earl of Arlington*, 68. A *Cabal* tagjai Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley Cooper (1672-től Shaftesbury gróf) és Lauderdale voltak. Neveik kezdőbetűi adják ki a *Cabal* szót, ami „titkos összeesküvés”-t jelent.

¹⁶ Bizonytalanság van abban a tekintetben is, hogy Lajos melyik szerződést akarta semmisnek tekinteni. Hutton szerint az elsőt, Ogg szerint a másodikat, amelyet eredetileg is álszerződésnek szántak. Hutton: *Charles the Second*, 272.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 347–348.

¹⁷ Clark, Sir George: *The Later Stuarts, 1660–1714*. Oxford, 1987. 76.

¹⁸ Lásd erről bővebben Holmes: *The Making of a Great Power*, 93–104.

kok és bíróságok katolikusokkal szembeni elnéző magatartására és a pápisták „nagy arcát-lanságaira” Írországban, ahol a pápa által állítólagosan felszentelt érsekek és püspökök nyilvánosan megjelennek. A parlament két háza mindezek orvoslását kérte a királytól. Károly erre reagálva proklamációt adott ki, amelyben a jezsuita és római katolikus papokat az ország 1671. május 1-jéig történő elhagyására, a bírókat pedig a „pápista ellenszegülők” elleni törvények alkalmazására szólította fel. Parlamenti válaszában azért megjegyezte: „Gondolom, senki sem csodálkozik azon, ha különbséget tesztek a vallásukat mostanában megváltoztatók és azok között, akik ebben a hitben nevelkedtek, és apámat meg jómagamat is hűséggel szolgálták az elmúlt háborúkban.”¹⁹

A katolicizmustól való félelem mélyen gyökerezett Angliában. Ehhez jelentősen hozzájárult John Foxe, aki az I. Mária (1553–1558) katolikus uralkodó alatti protestánsüldözéseknek állított emléket. A sokkoló illusztrációkkal ellátott *Mártírok könyve*, amely részletesen bemutatta a mintegy háromszáz protestáns máglyahalálát és egyéb szenvedéseit, a Biblia után a leggyakrabban forgatott könyvnek számított a 17. század során is.²⁰ Törvény rendelkezett arról, hogy minden egyházkerületi templomban legyen belőle legalább egy példány. A protestánsok nem feledték, hogy a spanyolok ellen tizenöt éven át háborúzó I. Erzsébet ellen több nemzetközi katolikus összeesküvést is szerveztek, és azt sem, hogy 1605-ben Guy Fawkes és katolikus társai kis híján sikerrel jártak a parlament felrobbantására irányuló tervükkel. A protestánsok attól kezdve minden év november 5-én hálát adtak a Mindenhatónak a katolikus veszedelemtől való megmenekülésért. A katolikus vallással kacérkodó I. Károly parlament nélküli uralkodásának tizenegy éve alatt (1629–1640) aztán az angolok fejében a katolicizmus összekapcsolódott az önkényuralommal is.²¹ A köztársaság puritán diktatúrája nyomán érthető módon eltompult a pápistáktól való rettegés érzése, de teljesen nem szűnt meg. Az 1670-es évek legelején, amikor már nyilvánvaló volt a franciák rendkívüli ereje, és a Franciaország és Anglia közötti jövés-menés is találgatásokra adott okot,²² az elfojtott előítéletek és félelmek újra a felszínre törtek.

A korona pénzügyi helyzete továbbra is aggodalomra adott okot. 1670-ben a rendes jövedelem negyedmillió fonttal még mindig elmaradt a tíz évvel korábban megszavazott 1,2 milliótól. A következő évben még ennél is kevesebb folyt be. David Ogg szerint II. Károly és kormánya a fenyegető államcsőd miatt „mindent egy lapra tett fel”, és abban bízott, hogy a sikeres háború kihúzza őket a bajból. Már csak a megfelelő indokot kellett megtalálni a hollandok megtámadására. Ronald Hutton ezzel szemben úgy látja, hogy a király és tanácsadói már 1671 nyarán elszánták magukat a háborúra. Geoffrey Holmes is így vélekedik.²³

Az angol–holland viszony szándékos elmérgesítésére már augusztusban jó lehetőség adódott. Ekkor járt le William Temple nagyköveti megbízatása. Temple már Angliában tartózkodott; feleségét a *Merlin* nevű királyi jacht hozta haza. A *Merlin* kapitánya azt az utasítást kapta, hogy az Egyesült Tartományok flottájának hadihajói között haladjon el, és követelje az angol zászló előtti tisztelgést. A második angol–holland háborút lezáró bredai szer-

¹⁹ Grey, Architektell: *Debates of the House of Commons from the Year 1667 to the Year 1694*. Vol. 10. London, 1769. I. 132–163.

²⁰ Foxe 1563-ban megjelent könyvének eredeti címe *Acts and Monuments* (Cselekedet és tanúságtétel) volt, de mindenki csak a *Mártírok könyve*ként ismerte (The Book of Martyrs).

²¹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 120–121.

²² Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 351.

²³ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 355.; Hutton: *Charles the Second*, 282.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 90.

zódás alapján ugyanis ez az angol hadihajóknak kijárt. Mivel ebben az esetben csak egyetlen hajóról volt szó, és az is csak egy jacht volt, a tisztelgés elmaradt. Az angolok eljártak, hogy megsértődtek, és igyekeztek kiélezni a kereskedelmi rivalizálásból fakadó elmentéket is. Károly azt a George Downingot nevezte ki új hágai nagykövetté, akinek kapcsolata Johan de Witttel közismerten feszült volt. Downing utazását decemberig halogatták, így a tavaszi hadiidényig már csak három hónapot kellett várni. A hollandok minden irreális követelés ellenére is békülékeny hangnemet ütöttek meg. Erősebb provokációra volt szükség. Downing három hét után hazatért. Most a hollandok küldtek békítő követet Londonba, de mire az március elején megérkezett, II. Károly már kiadta a parancsot a holland kereskedelmi flotta megtámadására. Néhány napnyi látszattárgyalás után Arlington, Buckingham és Lauderdale ultimátumot adott át a holland követnek, annak elutasítását követően pedig Károly hadat üzent az Egyesült Tartományoknak.²⁴

Két nappal korábban, 1672. március 15-én II. Károly engedékenységi nyilatkozatot adott ki, amelyben felfüggesztette a protestáns nonkonformisták (más néven disszenterek) és katolikusok elleni büntetőtörvényeket. Az előbbieknél engedélyhez kötött nyilvános, az utóbbiaknál pedig magánházakban való szabad vallásgyakorlatot biztosított. Károly bölcsebb volt annál, semhogy a doveri titkos paktumban vállaltakat teljesítse, és nyíltan rekatolizáljon. Az engedékenységi nyilatkozat kompromisszumos megoldásnak tekinthető. A király a katolikusok helyzetén egy általános türelmi rendelet segítségével javított, amit tanácsadói különböző okokból egyhangúlag támogattak. Clifford és Jakab a katolikusokon, Ashley és Buckingham a disszenteren kívánt segíteni. A többiek talán az uralkodói előjogot (prerogatívát) akarták megerősíteni, vagy a disszenterek elégedetlenségéből fakadó veszélyeket remélték csökkenteni. Károly még erre az intézkedésre is nehezen szánta rá magát. Nem volt meggyőződve arról, hogy a nyilatkozat kibocsátása valóban jogában áll-e. Félelmei nem voltak alaptalanok. A törvények felfüggesztésének előjogát (*suspending power*) ugyan már a középkor óta gyakorolták az angol uralkodók, semmilyen konkrét törvény sem tiltotta annak alkalmazását, általános elvárás volt azonban, hogy a vallás terén az uralkodó se ezt, se diszpenzációs jogát ne alkalmazza.²⁵

A harmadik angol–holland háború merőben eltért az első kettőtől. Most az Egyesült Tartományok fő ellenfele nem Anglia, hanem Franciaország volt, és a hollandoknak elsősorban a szárazföldön kellett helytállniuk. Az óriási fenyegetettség miatt a hajók egyharmadát leszerelték, és a tengerészek katonaként harcoltak.²⁶ Az angol–francia hadiflotta számbeli fölénye így egyértelmű volt, bár a konkrét számadatokról semmi biztosat sem mondhatunk.²⁷ Az egyesített flotta főparancsnoka Jakab yorki herceg volt, közvetlen helyettese a francia D'Estrées. A holland flotta élén De Ruyter admirális állt.

²⁴ Hutton: *Charles the Second*, 282; 285.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 355–356.

²⁵ A diszpenzációs jog révén az uralkodó egyeseket felmenthetett a törvény hatálya alól. Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 352–354.; Hutton: *Charles the Second*, 284–285. Az engedékenységi nyilatkozat (*Declaration of Indulgence*, 1672) szövegét lásd Browning, Andrew (ed.): *English Historical Documents*, vol. VIII. (1660–1714). London, 1955. 387–388. A diszpenzációs jog 13. századig (III. Henrikig) visszavezethető használatáról, az azzal kapcsolatos vitákról lásd még Edie, Carolyn A.: *Revolution and the Rule of Law: The End of the Dispensing Power, 1689*. *Eighteenth-Century Studies*, vol. 10. (1977) no. 4. 434–450.

²⁶ Clark: *The Later Stuarts*, 78.

²⁷ David Ogg szerint az angol–francia szövetség 98 hadihajóval, 6000 ágyúval és 34 000 emberrel rendelkezett, míg a hollandok csak 75 hajóval, 4500 ágyúval és 20 000 emberrel. George Clark könyvében ugyanezek az adatok 172, 5000 és 26 000 a szövetségesekre vonatkozóan, valamint

A franciák által biztosított harminc hajó április 15-e helyett csak május 3-án érkezett meg, de az angol előkészületek sem folytak zökkenőmentesen. A hajók legénységének egy részét az utcáról kellett begyűjteni. Az egyesült angol–francia flotta május 19-én már Zeeland partjainál járt, de a sűrű köd a hollandok segítségére sietett. A szövetségesek ekkor a készletek feltöltése érdekében a Suffolk grófság partjainál található Southwoldi-öbölben (eredeti nevén *Solebay*) kötöttek ki. Május 28-a hajnalán itt lepte meg őket De Ruyter. A yorki herceg nem számított rá, hogy a hollandok elhagyják sekély vizeik biztonságát. „Ha a szél nem hagy alább, és a hollandok hajnalhasadta előtt elérik Solebayt, az az Angolok teljes pusztulását jelentette volna” – írta Gjoie Falcksen a dán királynak.²⁸ A szövetségeseknek a horgonykötelek elvágásával az utolsó pillanatban sikerült elhagyniuk az öblöt. Észak-északkeleti irányban indultak el. Jakab utasításai alapján a flottának együtt kellett volna maradnia, D’Estrées azonban váratlanul délnek fordult, és ezzel gyakorlatilag kivonta a francia hajókat a háború első nagy tengeri ütközetéből. A hollandok valószínűleg számítottak erre. Ők az előző háborúban már megtapasztalták, mennyit ér a francia szövetség. A három napon át tartó csatában egyik fél sem tudott döntően felülkerekedni. Az angoloknak nem sikerült megszerezni az Északi-tenger feletti ellenőrzést, és ezzel II. Károly szép reményei meghiúsulni látszottak.²⁹

Ha a hollandok a tengeren döntő vereséget szenvedtek volna, a háborút valószínűleg be is lehetett volna fejezni. A szárazföldön ugyanis a franciák hatalmas túlerővel, megállíthatatlanul nyomultak előre. XIV. Lajos május 30-án átkelt a Rajnán, elfoglalta Utrecht tartományt és az északi területek nagy részét. Hollandot és Zeelandot csak határterületeik vízzel való elárasztása mentette meg.

Gyorsan pörögtek az események. A De Witt-rezsim hetek alatt összeomlott. A francia inváziótól pánikba esett tömegek kiharcolták, hogy Zeeland és Holland oligarchiája fogadja el Vilmos herceget helytartójának. Nem sokkal később az Egyesült Tartományok közös rendi gyűlése a hadsereg és a hadiflotta főparancsnokává is kinevezte Vilmost. Johan de Wittet már augusztusban utolérte a végzet. A leköszönt főpenzionárius a Vilmos elleni összeesküvés vádjával fogva tartott bátyját, Corneliuszt látogatta meg a hágai börtönben. A felbőszült lakosok mindkettőjüket a főtére vonszolták, lemeztelenítették, felakasztották, majd szó szerint darabokra aprították.³⁰

A népharag e szörnyű megnyilvánulását az 1670 óta tartó, növekvő elégedetlenséggel és De Witt hatalomhoz való görcsös ragaszkodásával magyarázhatjuk, ami a békés politikai változást lehetetlenné tette. A földbirtokosok, a nem tengeri kereskedelemre specializálódott őt tartomány, a radikális kálvinisták, valamint a középből és alsóbb néprétegekből egyre élesebben fordultak szembe De Witttel és a republikánus Loevestein párttal,³¹ akik elsősorban Holland és Zeeland, illetve azok oligarchiáinak érdekeit képviselték. Az utóbbiak minden külpolitikai realitást ignoráló, csak a kereskedelmi érdeket szem előtt tartó hozzáállása De Witt veszélyérzetét is eltompította. Külpolitikája kudarcot vallott, az ország szinte teljesen

---

130, 4500 és ugyancsak 26 000 a hollandok esetében. Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 358.; Clark: *The Later Stuarts*, 78.

²⁸ Marcus Gjoie Falcksen V. Keresztély dán király londoni követe volt. Idézi Hansen, Harold A.: *Opening Phase of the Third Dutch War Described by the Danish Envoy in London, March-June 1672*. *The Journal of Modern History*, vol. 21. (1949) no. 2. 104–105.

²⁹ Hansen: *Opening Phase of the Third Dutch War*, 100–108.

³⁰ Williams, E. N.: *The Ancien Régime in Europe*. Singapore, 1984. 64–65.

³¹ A párt neve onnan ered, hogy Johan de Witt apja és annak öt társa – Holland tartomány rendi vezetői – 1650-ben, II. Vilmos helytartóságának utolsó hónapjai alatt Loevestein várában raboskodtak.

elszigetelődött. Decentralizációs belpolitikája ugyanakkor az Egyesült Tartományok megengüléséhez vezetett. A tartományok katonai téren nagyobb önállóságot kaptak, ami oda vezetett, hogy az ország hadserege hét különálló egységre esett szét.³²

A háború nem úgy indult, ahogy Károly szerette volna, viszont Vilmos hatalomra kerülésével új lehetőség adódott. Úgy gondolta, unokaöccsével előnyös megállapodást köthet. Arlingtont és Buckinghamet bízta meg a tárgyalások lebonyolításával. Anglia többek között egymillió fontnyi háborús „jóvátételt” követelt, valamint – biztosítékként – öt zeelandi város átengedését az összeg kifizetéséig. Vilmos és a közös rendi gyűlés egyaránt elutasították ezeket a feltételeket. Buckingham kifejtette, hogy Vilmos angol és francia gyámkodás alatt országa biztos ura lehet, míg a nemleges válasz az Egyesült Tartományok pusztulását jelentheti. Mindhiába. A huszonkét éves helytartó már ekkor elhatározta, hogy életét a XIV. Lajos elleni küzdelemnek szenteli. Angliával békét akart, de más feltételekkel. Hozzálatott hát az ellenállás megszervezéséhez és szövetségesek kereséséhez.³³

Arlington és Buckingham XIV. Lajos Utrecht melletti táborában megállapodtak a franciákkal, hogy egyik fél sem köt békét az Egyesült Tartományokkal a másik tudta nélkül. Ez volt a legtöbb, amit el tudtak érni. Antwerpenben még megpróbálták nyomást gyakorolni a spanyol helytartóra, de itt sem jártak sikerrel. Az angol küldöttség kudarca azt jelentette, hogy II. Károly kénytelen volt folytatni ezt a napról napra népszerűtlenebbé váló háborút. A kormányzat hiába is remélte, hogy a holland ellenállás előbb-utóbb összeomlik. Július végén a francia sikerektől megriadt I. Lipót császár megszegte a francia királynak tett ígéretét, és a hollandok oldalára állt. Eközben Jakab, York hercege céltalanul hajóztatott az Északi-tengeren. A holland flotta nem adta meg magát, de nem is volt hajlandó csatába bocsátkozni. A yorki herceg a kereskedelmi flottákra is eredménytelenül vadászott. Vészesen közeledett a parlament őszi ülészaka, a dicsőséges győzelem viszont, amellyel az „engedékenységi nyilatkozat” okozta várható ellenállást csillapítani lehetett volna, elmaradt. Károly a parlament összehívását februárra halasztotta, bízva abban, hogy addig sikerül elfogadható békét kötnie.³⁴

1672 során az angol nyilvánosság jelentős változáson ment keresztül. A második és harmadik angol–holland háborúk közötti időszakban a közvélemény erősen megosztott volt a külpolitikai helyzet megítélése tekintetében. A többség – és elsősorban az anglikán royalisták – az Egyesült Tartományokban látta a fő veszélyt. A restaurációs rendszerrel szembenállók ugyanakkor Franciaország általános egyeduralmától tartottak.

Ezen a helyen kell érintenünk a restauráció utáni nyilvánosság kérdését. Jürgen Habermas immár klasszikussá vált munkájában a polgári nyilvánosságot „a közösséggé összegyűlt magánszemélyek világaként” határozza meg.³⁵ Ennek első intézményei az angliai kávéházak és a franciaországi szalonok voltak. „Itt is, ott is ezek a központjai az eleinte irodalmi, azután már politikaivá váló kritikának, amelyben az arisztokratikus társaság tagjai és a polgári értelmiségiek között kezd kialakulni a kiműveltség egyenjogúsága” – írja. A szerző csak londoni kávéházakat említ, és azt állítja, hogy „a kávéházi társaság kizárólag férfiak számára volt nyitva”.³⁶ Ebben a tekintetben Habermas történeti szociológiai alap-

³² Williams: *The Ancien Régime*, 62–64.

³³ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 362–364.

³⁴ Hutton: *Charles the Second*, 290–292., 295.

³⁵ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, 1999. 81.

³⁶ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 87–88. Habermas valószínűsíti, hogy a kávéházakat azért látogatták csak férfiak, mert az „okoskodás” gazdasági és politikai vitákra is kiterjedt, és nem volt

műve pontosításra szorul. Először is, nemcsak Anglia, de Skócia és Írország városaiban is megtalálhatóak voltak a kávéházak. A legelső kávéház Oxfordban nyílt meg 1650 körül. 1666-ra Bristolnak már négy kávéháza is volt. Anglián kívül az „okoskodó közönség” első intézményei Dublinban 1664-ben, Edinburghban és Glasgowban pedig 1673-ban jelentek meg, de olyan jelentéktelenebb városok is büszkélkedhettek kávéházakkal a Brit-szigeten, mint Tumberge Wells, Nottingham, Preston, Plymouth, Dorchester, Harwich, Yarmouth és Amersham. Mindezt Steven Pincus kutatásai bizonyítják, mint ahogy azt is, hogy a kávéházakat nemre, társadalmi helyzetre és politikai nézetre való tekintet nélkül mindenki látogathatta, és látogatta is.³⁷ Azt Habermas is megemlíti, hogy a kávéház „összefogta a középosztály szélesebb rétegeit, beleértve még a kézművességet és szatócsokat is.”³⁸ A kávézást a szegényebbek is megengedhették maguknak, hiszen a kávé semmivel sem volt drágább, mint a sör, és elég volt egy csészével meginni belőle. Az újságpénzt ugyanakkor meg lehetett spórolni, mivel a *London Gazette* példányait, a pamfleteket és más nyomtatott termékeket ingyen lehetett olvasni.³⁹

Habermas nem véletlenül gondolta, hogy a kávéházakat nők nem látogatták, hiszen három olyan pamflet is fennmaradt a korból, amely ezeket az intézményeket a nők nevében támadta. Arra vonatkozóan azonban semmi bizonyíték sincs, hogy ezeket a pamfleteket valóban nők írták. Pincus a tartalmuk alapján azt gyanítja, hogy valójában anglikán royalistákat kell keresnünk az írások mögött. Az anglikán royalisták a kávéházakban a hagyományos rend elleni lázadás központjait látták. Legalább annyira veszélyeseknek vélték őket, mint a nonkonformisták titkos összejöveteleit. Az első kávéházak abban az időszakban nyíltak meg, amit az anglikán royalisták leginkább szerettek volna elfelejteni. Maga Cromwell is nagy kávéivó hírében állt. Akárhogyan is, bizonyítottnak látszik, hogy a nők nemcsak látogatták a kávéházakat, de néhányan még tulajdonosai is voltak, és működtették is azokat.⁴⁰ Susan Whymannek a Verney család archívumának feldolgozása alapján írott társadalomtörténeti munkájából is az derül ki, hogy a nőknek sokkal fontosabb szerepe volt a restauráció-korabeli Angliában, mint eddig gondoltuk.⁴¹ Whyman könyvének elülső borítóját egy kora 18. századi festmény díszíti, amelyen Ralph Verney két hölgy társaságában kávézgat. A kávéház mögöttük lévő szegletében egy harmadik hölgy is látható.

Steven Pincus azt is állítja, hogy a „habermasi értelemben vett polgári nyilvánosság” már a „dicsőséges forradalom” előtt is létezett.⁴² Valószínűleg feleslegesen vitatkozik ezen a ponton Habermasszal. Ő ugyanis nem magának a polgári nyilvánosságnak a létrejöttét teszi az 1689 utáni időszakra, hanem a „politikailag működő nyilvánosság”-ét. Egészen pontosan ezt írja: „Politikailag működő nyilvánosság először Angliában jön létre a XVIII. szá-

---

meg „az a garancia, mint a szalonok efféle vitáinál, hogy ezek legalábbis közvetlenül következmények nélkül maradnak.” Thomas Babington Macaulay szintén csak férfi kávéházi látogatókról ír. Lásd *The History of England from the Accession of James II*. Vol. 1. London, 1934. 283–286.

³⁷ „Coffee Politicians Does Create”: *Coffeehouses and Restoration Political Culture*. The Journal of Modern History, vol. 67. (1995) no. 4. 811–817.

³⁸ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 88.

³⁹ Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 817.

⁴⁰ Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 815–816., 826–828.

⁴¹ Whyman, Susan: *Sociability and Power in Late-Stuart England*. Oxford, 2002. A Verney archívum 1826-ban került elő a család buckinghamshire-i otthonából (Claydon House). A hatalmas irattár tizennégy generáció dokumentumait (levelek, végrendeletek, házassági szerződések, számlák stb.) tartalmazza az 1495 és 1810 közötti időszakra vonatkozóan. A szerző a restaurációt követő négy évtizedet vizsgálta több mint 12 000 irat felhasználásával.

⁴² Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 811.

zad fordulóján. Azok az erők, melyek az államhatalomra befolyást kívánnak gyakorolni, az okoskodó közönségre hivatkoznak, hogy a követeléseket ezen új fórum előtt igazolják.”⁴³ Még valóban évtizedeknek kellett eltelni a restauráció után ahhoz, hogy az ellenzéki erők elkezdjenek az okoskodó közönségre, a közvéleményre hivatkozni. Abban viszont Pincusnak igazat adhatunk, hogy az 1660 utáni polgári nyilvánosság még annál is fejlettebb volt, mint ahogyan azt Habermas bemutatta. A Brit-szigetek egész területén megtalálható kávéházak széles közönsége nagy érdeklődéssel vitatott meg bel- és külpolitikai kérdéseket egyaránt. A magánlevelezésekből származó információkat itt osztották meg az emberek egymással. Nem véletlen, hogy Arlington külön ügynököket alkalmazott a kávéházi pletykák és hírek begyűjtésére.⁴⁴

Visszatérve az 1672-es változásokhoz, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a kávéházak okoskodó közönségének többsége ez idáig az alig kétmillió kis Egyesült Tartományoktól félt. A spanyolok világhatalmi törekvései ugyanis azt mutatták, hogy igazán nagy hatalomra kereskedelmi és gazdasági úton lehet szert tenni, amely téren a hollandok meglehetősen sikeresek voltak. A kortársak úgy láttak, az lehet a föld ura, aki a tengereket és a világkereskedelmet ellenőrzi. Az Egyesült Tartományok ráadásul köztársaság volt, amely a monarchia ellenségeit és általában minden vallási és politikai üldözöttet befogadott. Nem utolsósorban, 1650 óta De Witt és a republikánus Loevestein párt irányította az országot, akik a Stuartokkal rokon és azokat támogató Orániai-házat a háttérbe szorították.⁴⁵

Az angol radikálisok ezzel szemben a hollandokban a protestantizmus és a szabadság bajnokait látták, akikre a katolikus nagyhatalmak elleni küzdelemben számítani lehet. Szerintük a valódi veszélyt XIV. Lajos jelentette, aki Nagy Károly birodalmának újrateremtéséről álmodott, az angol–holland ellenségeskedés pedig ostoba módon nagyban elősegítette e terv megvalósulását. A Spanyol-Németalföld 1667-es lerohanása óta egyre többen adtak hitelt ennek a nézetnek.⁴⁶

A harmadik angol–holland háború kitörése előtt a külpolitikai helyzet mindkét interpretációja hihetőnek tűnt. Az emberek könnyen azt gondolhatták, hogy míg a hollandok a kereskedelmi monopólium révén, addig a franciák katonai erejükkel akarják elérni az általános egyeduralmat. A kérdés csak az volt, melyikük jelentette a nagyobb és közvetlenebb veszélyt. A háború előestéjén a többség még a kormányzatnak hitt. Az első három hónap eseményeinek hatására aztán egyre többen változtatták meg a véleményüket és fordultak a háborúval szembe. A kávéházakban megszólaltak az első kritikus és franciaellenes hangok. A franciák látványos katonai sikereit követően senki sem gondolhatta többé komolyan, hogy a katasztrófa szélére sodródott hollandok jelentették a legnagyobb veszélyt Angliára. Most már sokan attól tartottak, hogy az Egyesült Tartományok elvesztik a háborút, és a franciák következő állomása maga Anglia lehet. Az a tény, hogy a solebaji tengeri csatában a franciák gyakorlatilag cserbenhagyták angol szövetségeseiket, csak megerősítette ezt a féltelmet. Végül, ha a hollandoknak voltak is világhatalmi törekvéseik, az azért felelős De Witt-

⁴³ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 116.

⁴⁴ Pincus: *"Coffee Politician Does Create"*, 821.

⁴⁵ A Stuart–Orániai kapcsolatról lásd Geyl, Pieter: *Orange and Stuart, 1641–1672*. London, 2001.; Groenveld, Simon: *The House of Orange and the House of Stuart, 1639–1650: A Revision*. The Historical Journal, vol. 34. (1991) no. 4. 955–972.

⁴⁶ Pincus, Steven: *From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s*. The Historical Journal, vol. 38. (1995) no. 2. 333–343.

rezsím többé már nem létezett. Itt volt hát az ideje, hogy az angolok a hollandokkal megbékéljenek, és közösen forduljanak Franciaországgal szembe.⁴⁷

A francia hegemoniától való rettegés összekapcsolódott a katolicizmustól és a királyi önkényuralomtól való félelemmel. A február elején újra összeülő parlamentben Shaftesbury kinyilvánította, hogy vallással kapcsolatos büntetőtörvényeket kizárólag a parlamentnek van joga felfüggeszteni, és törvényt kezdeményezett a disszentereket sújtó büntetések eltörléséről. Az alsóháznak tíz napot kellett várnia a király reagálására, amit egyáltalán nem talált kielégítőnek. Károly ugyanis arról beszélt, mennyire felzaklatta, hogy nyugtalanságot kelt az a nyilatkozat, amelyet éppen az ország nyugalma érdekében bocsátott ki, és hogy a parlament megkérdőjelez egy vallási vonatkozású előjogot, amelyre korábban még sosem volt példa. „Őfelségét meglehetősen félreinformálták – szölt az alsóház határozott válasza –, hiszen ilyen jogot Őfelsége elődei közül senki sem követelt vagy gyakorolt.”⁴⁸

II. Károly tanácsadói közül egyedül Arlington gondolta úgy, hogy a királynak meg kellene hátrálnia. Károly a felsőházhoz fordult segítségért. Miután a lordok annak a véleménynek adtak hangot, hogy vallási türelmet csak parlamenti úton lehet gyakorolni, a király visszavonta engedékenységi nyilatkozatát. Az alsóházban megjegyezte: „Remélem ugyanakkor, hogy önök is teszik a dolgukat; emlékeztetnem kell önöket ugyanis, hogy majdnem öt hét telt el azóta, hogy támogatást kértem, amit önök egyhangúlag meg is szavaztak. Ez itthoni dolgaimnak is lendületet adott, meg a külföldi ellenségeimet is elkedvetlenítette, de a látszólagos késedelem új bátorsággal vértette fel őket, és úgy tudni, erre a nyárra nagyobb flottával készülnek, mint valaha.”⁴⁹ A parlament tette a dolgát, a király végül 1,2 milliós támogatást kapott, de az ülészaknak ezzel még nem volt vége. Két további törvényjavaslat is kidolgozásra került. Az egyik, a disszenterek helyzetén javítani kívánó a parlament ülészakának március 29-i berekesztése miatt elbukott. A másik eskütörvény (*Test Act*) néven vált ismertté. Az új törvény a vallásukat komolyan vevő katolikus tisztségviselőket megfosztotta állami hivataluktól. Minden polgári és katonai tisztségviselőtől megkövetelte ugyanis az átlenyegülés tana elleni nyilatkozatot, az uralkodó egyházfőségét elismerő esküt és hűségesküt, valamint az anglikán úrvacsorán való részvételt.⁵⁰

A „gavallérparlament” tizedik ülészaka egyértelmű fordulatot jelzett: a protestáns fanatikusoktól való félelmet kezdte felváltani a katolicizmustól és királyi önkénnytől való rettegés. Az ülészak vitái során a pártosodás jelei is megmutatkoztak. Lassan körvonalazódni látszott két szembenálló csoport: a korona jogosítványait hűségesen védő *Court* és az azzal rivális *Country*. II. Károly engedett, és igen nagy árat fizetett a parlamenti támogatásért. A meghátrálást a józan ész diktálta, de ezt követelte XIV. Lajos is. A francia király számára a katolicizmus ügyénél fontosabb volt az angol katonai segítség.

Az angol közvélemény gyors változásához nagyban hozzájárult a holland propaganda. 1673 tavaszán bukkant fel Angliában *Az angol nép felhívása a nemzet nagy tanácsához, a parlament alsó és felső házához, a whitehalli titkos összeesküvésről* című pamflet, amelynek szerzője minden valószínűség szerint Orániai Vilmos propagandistája és fizetett ügy-

⁴⁷ Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 343–346., 354–357.

⁴⁸ *Journal of the House of Commons*. London, 1802. vol. IX. 256–258.; Grey: *Debates of the House of Commons*, vol. I. 163–178.

⁴⁹ *Journal of the House of Commons*, IX. 265–266.

⁵⁰ Holmes: *The Making of a Great Power*, 457. Az eskütörvény egyértelműen a katolikusok ellen irányult, de természetesen sújtotta mindazokat a disszentereket is, akik vallási konformitásukat nem voltak hajlandók bizonyítani. A törvény a parlament tagjaira nem vonatkozott.

nőke, Peter du Moulin volt.⁵¹ A pamflet a már korábban említett félelmeket erősítette fel, és összefüggésbe hozta azokat a király belpolitikájával. Hatásossága ebben rejlett. A szerző XIV. Lajos általános egyeduralmi törekvéseit hangsúlyozta. Azzal érvelt, hogy az orániai herceg hatalomra kerülésével minden megváltozott, az Egyesült Tartományok többé nem jelent veszélyt, a háború további folytatása pedig csak azt tenné lehetővé, hogy a francia király „az egész keresztény világot meghódítsa, és birodalmának határait korlátlanul kiterjessze”. Sejtetni engedte egyúttal, hogy a katolikus abszolutista XIV. Lajossal való szövetségnek és Károly egyes belpolitikai lépéseinek – mint például a protestáns Ormonde leváltása – köze lehet egymáshoz.⁵²

A közvélemény terén bekövetkezett fordulat 1673 nyarán vált teljessé. Az eskütvény következtében Clifford lemondott a főkincstárnokságról. Ennél lényegesen fontosabb azonban, hogy maga a yorki herceg is megvált főadmirálisi posztjától, nyilvánvalóvá téve ezzel katolikus meggyőződését. Az a tény, hogy a trónörökös pápista volt, mindent új fényben világított meg. A királyné meddő volt, de Károly nem volt hajlandó elválni és újraházasodni, hogy törvényes fiúutódról gondoskodhasson. Lehet, hogy engedékenységi nyilatkozatával már katolikus öccse útját akarta egyengetni? A király a katolikus abszolutista XIV. Lajossal szövetségben harcolt a protestáns Egyesült Tartományok ellen. Ha a hollandok elbuknak, és Jakab a trónra kerül, ki akadályozza meg az új királyt abban, hogy francia támogatással katolikus abszolutizmust építsen ki? Ezek a félelmek foglalkoztatták az angol közvéleményt.⁵³

Jakab első felesége, Anne 1671 tavaszán meghalt.⁵⁴ 1673 folyamán a trónörökös újránősülési szándéka megint csak izgalmakra adott okot. A yorki herceg katolikus feleséget akart. Egy ideig úgy tűnt, hogy az igen vonzó innsbrucki főhercegnő lesz az új hitves, ám amikor I. Lipót első felesége elhalálozott, a császár bejelentette, hogy ő maga veszi el a szép főhercegnőt. Az osztrák frigyvet senki sem ellenezte volna. Amikor viszont kiderült, hogy Jakab az innsbrucki főhercegnő helyett az alig tizenöt éves Modenai Máriát veszi el, nagy felzúdulás támadt. Köztudott volt ugyanis, hogy a választás XIV. Lajos közvetítésével történt. Az ártatlan kis itáliai hercegnőben sokan francia ügynököt láttak. Nincs ezen mit csodálkozni. Épp elég gyanakvásra adott okot már az is, hogy II. Károlyt francia szeretők vették körül. Ezek közül kiemelkedett Louise de Kerouaille, Portsmouth hercegnője, aki alighanem tényleg Lajos ügynőke volt. Mindez jól mutatja, hogy az angolok nem egyszerűen a

---

⁵¹ *England's appeal from the private cabal at Whitehall to the great council of the nation, the lords and commons in parliament assembled* (1673). Peter du Moulin francia hugenotta volt, aki a restauráció idején emigrált Angliába. Arlington protezsáltjaként az angol diplomáciai szolgálat tagjává vált. Később a hármasszövetségtől való elfordulás miatt szembekerült az első miniszterrel. A harmadik angol–holland háború kirobbanása után az Egyesült Tartományokba menekült, és felajánlotta szolgálatait Vilmos hercegnek. Londonban valóságos ügynökhálózatot épített ki. Együttműködött az angol parlamenti ellenzékkel. Lázító pamfletek ezreit csempészette a szigetországba. Lásd erről részletesen Haley, K. H. D.: *William of Orange and the English Opposition*. Oxford, 1953.

⁵² Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 333–334., 353–354.

⁵³ Macleod, John: *Dynasty: The Stuarts, 1560–1807*. London, 1999. 295–296.; Prest, Wilfrid: *Albion Ascendant: English History, 1660–1815*. Oxford, 1998. 43.

⁵⁴ Anne Hyde csupán harminchárom éves volt. Apja – Clarendon gróf – bukása és száműzetése megviselte és tönkretette. Barátai zömét elveszítette, magányossá vált. Egyre erősödő katolikus szimpátiája csak fokozta elszigetelődését. Anne a magányos órákat leginkább evéssel töltötte, csúnyán elhízott.

katolicizmustól tartottak. A pápista hisztériát a francia befolyástól való félelem táplálta, és az abszolutizmustól való rettegés ugyanezen ok miatt erősödött fel.⁵⁵

Az 1673-as fordulat jelentősége abban áll, hogy ettől az időtől kezdve a katolikus abszolutizmustól való félelem, a franciaellenesség és a Stuartokkal szembeni bizalmatlanság már olyan szintet ért el, ami lehetővé tette volna, hogy a dicsőséges forradalomra akár tíz-tizenkét évvel korábban sor kerüljön. A kül- és belpolitikai viszonyok szerencsés összejátéka esetén ez bekövetkezhetett volna. 1673 őszére bebizonyosodott, hogy az Egyesült Tartományok képes ellenállni a francia–angol nyomásnak. Orániai Vilmos hatalomra került, pozíciója – ha nem is hullámvölgyektől mentesen – fokozatosan erősödött. Európa-szerte egyre többen ismerték fel a franciákkal szembeni összefogás szükségességét. A forradalom legfontosabb előfeltételei adottak voltak. A kedvező pillanatra végül 1688-ig kellett várni.

GYÖRGY BORUS

The Shift in English National Sentiment in 1673: The Preconditions of the Glorious Revolution

For almost three hundred years, the Glorious Revolution was seen as a quintessentially English event. The causes of the Revolution, however, cannot be confined to England and the short reign of James II (1685–1688). The remote causes of the Glorious Revolution can only be understood within the context of European events, which should be traced back to the second half of the 1660s. The study explores the causes and consequences of the third Anglo-Dutch war (1672–1674), which was of crucial importance in this respect.

In the later 1660s English public opinion – which was probably even more developed than the German sociologist, Jürgen Habermas had assumed – was deeply divided in its understanding of European politics. Supporters of the restored monarchy thought that the republican United Provinces presented the main threat to England, while the monarchy's critics tended to identify absolutist France as the chief enemy. Shortly after the outbreak of the third Anglo–Dutch war, English popular sentiment decisively shifted from being anti-Dutch to anti-French. The small United Provinces almost collapsed as a result of the French land offensive of 1672. This not only made claims that the Dutch posed the main danger to England appear ridiculous, but also gave rise to a revolution in the United Provinces: the republican regime was overthrown in favour of the pro-Stuart William of Orange. These developments and the failure of the French navy to support the English fleet convinced the majority of the English that the French presented the main threat to their country. From 1673 onwards, there was growing fear of Catholicism, absolutism and French ambitions and this was only intensified by the obvious Catholicism of James, duke of York, as well as his marriage to the Catholic Mary of Modena, which had been arranged by Louis XIV. Without this strong fear of French-style Catholic absolutism the Glorious Revolution would have been impossible.

---

⁵⁵ Macleod: *Dynasty: The Stuarts*, 297–299.; Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 351–353., 358.